

KIRIM'DAKİ ARICILIĞA DAİR XIV-XVII. ASIRLARDAN BAZI BİLGİLER

A. N. Samoyloviç*

- Altın Orda ve Kırım'ın edebî dilleri tarihi üzerinde uzun yıllar süren çalışmalarım neticesinde elimde, Kırım'daki arıcılığa dair hem edebî eserler hem de resmî belgeler yoluyla 1300-1600'lerden bazı bilgiler birikmiş oldu.

Bu kısa yazım, temel kaynağını Kırım yarlıkları oluşturduğu için, resmî Altın Orda ve Kırım belgelerini, bu ülke ve halkların kültür tarihi yadigârları olarak ele aldığım daha önceki eleştiri-inceleme makalelerimle aynı diziyi dâhildir.¹

Kırım'daki arıcılığa dair elimde biriken az miktardaki malzemeyi neşretmenin tam zamanı olduğunu düşünüyorum. Zira Kırım'daki

* Nekotoriye dannıye o pçelovodstve v krımu v XIV-XVII vekah", *Zapiski İnstituta vostokovedeniya AN SSSR*, T. I, Leningrad 1932, 123-128. Çeviride, *Tyurkskoye Yazıkoznaniye. Filologiya. Runika* adlı eserdeki metin esas alınmıştır (Samoyloviç, A. N., haz.: G. F. Blagova ve D. M. Nasilov, Vostoçnaya Literatura, RAN, Moskova 2005, 232-235). Türkiye Türkçesine Serdar Karaca tarafından çevrilen söz konusu metindeki köşeli ayrıçlar çevirene aittir.

1 Bk. "Tiyiş (tiş) i drugıye terminy krımsko-tatarskih yarlıkov" [= Kırım-Tatar Yarlıklarında Tiyiş (Tiş) ve Öbür Terimler], *İzvestiya Rossiyskoy akademii nauk*, 1917, ser. 6, T. 6, No. 15, 1277-1278; "Neskolko popravok k yarlıku Timur-Kutluga" [= Timur Kutluk'un Yarlıgına Birkaç Düzeltme], *İzvestiya Rossiyskoy akademii nauk*, 1918, ser. 6, No. 10, 1109-1124; "O «payza» — «baysa» v Cuçiyevom uluse. (K voprosu o basme hana Ahmata)" [= Cuci Ulusu'ndaki «Payza» — «Paysa» Hakkında (Ahmed Hân'ın Basması Meselesi)], *İzvestiya Akademii nauk SSSR*, 1926, ser. 6, No. 12, 1107-1120; "K istorii krımsko-tatarskogo literaturnogo yazıkı" [= Edebî Kırım-Tatar Dilinin Tarihi Hakkında], *Vestnik Nauçnogo ob-va tatarovedeniya*, 1927, No. 7, 27-33; "Neskolko popravok k izdaniyu i perevodu yarlıkov Tohtamış-hana" [= Tohtamış Hân'ın Yarlıklarının Neşri ve Tercümesine Birkaç Düzeltme], *İzvestiya Tavriçeskogo obşestva istorii, arheologii i etnografii*, 1927, T. I (58), 141-144; "Kitayskaya «pay-dzı» v statoretstvom tolkovanii na arabıskiy koran" [= Arapça Kur'an'ın Eski Türkçe Tefsirindeki Çinçe «Pay-dzı»], *Vestnik Nauçnogo ob-va tatarovedeniya*, 1930, No. 9-10, 27-28.

А. Н. САМОЙЛОВИЧ

Некоторые данные о пчеловодстве в Крыму в XIV—XVII веках

В процессе моей многолетней работы по истории литературных языков Золотой Орды и Крыма, с использованием как памятников художественной литературы, так и официальных документов, у меня попутно накопились некоторые данные о пчеловодстве в Крыму в XIV—XVII вв.

Поскольку основным источником для настоящей краткой заметки являются крымские ярлыки, эта моя работа входит в серию моих статей по критическому изучению золотоордынских и крымских официальных документов, как памятников культурной истории соответствующих стран и народов.¹

Я признал своевременным опубликование собранного мною небольшого материала по истории пчеловодства в Крыму ввиду того, что история хозяйства Крыма в эпоху Золотой Орды и в эпоху существования крымского ханства остается неизученной, и ввиду того, что в настоящее время ряд научно-исследовательских учреждений СССР предпринимает изучение документов по социально-экономической и культурной истории народов СССР и в том числе крымских татар.

¹ Тийиш и другие термины крымско-татарских ярлыков. Известия Академии Наук, 1917; Несколько поправок к ярлыку Тимур Кутлуга. Известия Академии Наук, 1918; О «пайза» - «байса» в Джучиевом улусе. Известия Академии Наук; 1926. К истории крымско-татарского литературного языка. Вестник Научн. общ. татароведения, Казань, 1927; Несколько поправок к изданию и переводу ярлыков Тохтамыш-хана. Известия Таврич. общ. ист., археолог. и этногр., Симферополь, 1927; Китайская «пай-дза» в старо-турецком толковании на арабский коран. Вестник Научн. общ. татароведения, Казань, 1930.

gerek Altın Ordu ve gerekse de Kırım Hanlığı devrindeki üretim tarihi araştırılmayı beklemektedir. Ayrıca hâlihazırda SSCB'deki bir dizi araştırma kuruluşu, SSCB halklarının ve hâliyle Kırım Tatarlarının sosyal-ekonomi ve kültür tarihi belgelerini araştırma işine girişmiştir.

Arıcılık 1300'lerde Kırım'da yalnızca bir meşguliyet olmakla kalmamış ve Kırım balının şöhreti Kırım yarımadasının dışına taşarak Altın Orda'nın doğu bölümüne yayılmıştır. Bu gerçeğe, o dönemin Altın Orda şairlerinden Hârezmî'nini *Muhabbetnâme* adlı eserindeki bir mısra şöyle işaret eder:²

Açık sözi Kırım şahdığa oğşar

'Onun anlaşılır sözleri Kırım balına benzer'.

V. D. Smirnov [Vasiliy Dmitriyeviç, 1846-1922] başka Kırım yarlıklarıyla beraber üçüncü Kırım Hanı Meñgli Gérey devrinde (1485) Abragam adında -mütercimim okuması ve yorumu- ve "isminin şekline bakılırsa gayrimüslim olan" birine yazılmış bir yarlığın da tercümesini verdi. Bu yarlığın tercümesinde³, vergiden yarlıkla muaf tutulan bir ticaret malı olarak bal da geçer – bir defa tuz ve boya ile ve bir defa da şarap ile.

Şimdi bu yarlık, Kırım Cumhuriyeti Merkezî Arşiv İdaresi Koleksiyonunda yer alır. Bunun, Kırım Tatarı tarihçi O. Akçoraklı'nın [Osman, 1878-1938] istinsah ettiği bir kopyasını A. İ. Markeviç'in [Arseniy İvanoviç, 1855-1942] yardımıyla elde ettim.⁴ 'Bal' her iki durumda da "bal" şeklinde geçer ancak ikinci defa "şarâb" ile birlikte. Balın şarapla anıldığı ikinci durumda sarhoş edici bal içeceği kastedildiği açıkça anlaşılıyor.

Bal, sarhoş edici bir içecek olarak "şarâb"la birlikte, Fars şair Nizâmî'nin *Hüsrev ve Şîrîn* adlı manzum romanına, 1300'lerden Altın Orda şairi Kıtub'un yaptığı tercümede geçer.⁵

İçib özi şarâb, özge nöker – bal

'Kendisi şarap içti, öbür hizmetçiler – bal'.

Kırım balına 1300-1400'lere ait edebî yadigâr ve belgelerde rastlansa da *arı kovanlarına* yalnızca 1600'lerin başından bir yarlıkta rastladım – 1608'de

2 Britanya Müzesindeki (Add. 7914, yaprak 307a, 8. s.) yazmanın SSCB Bilimler Akademisi Asya Müzesindeki fotoğraf-kopyası (No. 15).

3 Smirnov, V. D., "Tatarsko-hanskiye yarlıki iz kollektsii Tavriçeskoj uçyonoy arhivnoy komissii" [= Akademik Tavriya Arşiv Komisyonu Koleksiyonundan Tatar Hanlarının Yarlıkları], *İzvestiya Tavriçeskoj uçyonoy arhivnoy kommissii* [=Akademik Tavriya Arşiv Komisyonu Dergisi], 1918, No. 54, 12. s.

4 Bu makale hazırlandıktan sonra SSCB Bilimler Akademisi, Kırım Mekrezî Arşivindeki Tatar ve Türk belgeleri koleksiyonunu bir süreliğine kullanmak üzere edindi. Koleksiyonda Abragam'a yazılan yarlık da vardır.

5 Paris'teki Millî Kütüphanede bulunan yazmanın (Eski Türk fonu, No. 312) SSCB Bilimler Akademisi Asya Müzesindeki fotoğraf-kopyası (No. 16).

Selâmet Gérey'in Çufutkale Karaylarına verdiği yarlıkta.⁶ Bu tarhanlık tasdik eden yarlık, Karaylara daha önceki hanların verdiği imtiyazı kabul eder, yani birinci han Hâciâ Gérey'den (1400'ler) başlar; Nür Devlet, Menğli Gérey, Mehemmed Gérey, Sa'âdet Gérey, Şâhib Gérey'le devam edip Devlet Gérey'le (1500'ler) son bulur.

Bu son yarlıkta Z. A. Firkoviç'in [Zarya Abramoviç] tercümesine göre şunları okuruz: "S medoviy ulyev da vzimayut po dva akçe s korobki" [= bal kovanlarının kutusundan iki han akçesi alalar]. Ancak bu tercüme bir dizi tashihe muhtaçtır çünkü kanımca buradaki "s korobki" [= kutudan] sözü fazlalıktır. Asıl metinde şu geçer: "Ve kovan-çetenin eki hânî akça... alalar". Firkoviç "kovan" kelimesini "uley" [= kovan] olarak çevirirken "çeten-din" (çeten için ayrılma hâli) sözünü "s korobki" [= kutudan] şeklinde çevirir. Oysa bana göre "kovan-çeten" öbeği her iki unsuruyla bir tür kovan çeşididir ve buradaki ayrılma hâli yalnızca son kelimeye değil bütün öbeğe aittir: "s ulyev-pletyonok da vzimayut po dva hanskih akçe" [= hasır kovanlardan iki han akçesi alalar].

"Kovan" kelimesi Anadolu Türkçesindedir ve 'kovan' anlamındadır. "Çeten" kelimesi ise şu lehçelerde 'çit', 'hasır' ve 'hasır sepet' anlamlarında geçer: Kıpçak (M. Houtsuma'nın [1851-1943] sözlüğü), Çağatay (A. Pave de Kurteyl [Abel Pavet de Courteille, 1821-1889] ve Süleymân Buğârî'nin [1821-1890] sözlükleri), Özbek, Kazan-Tatar (çiten), Altay (çeden), Sagay (şeden), Kazak ve Nogay (şeten). Kırım, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan ve bazı başka yerlerde arı kovanları, kil sürülmüş hasırlardan yapılır ve bu sebeple "çeten" veya "sepet" (Azerbaycan ve yer yer Kırım'da, mesela Bahçesaray'da – sepet) şeklinde adlandırılır. "Kovan"a Kırım'ın bazı yerlerinde, ayrıca Dağıstan'daki Karaçay ve Karanogaylarda "çeten", "şeten" ve "bal şeten" denir.

Netice itibarıyla, Kırım arıcılığında, en azından Çufutkale'de 1600'lerin başında ve belki daha önce de hasır kovanlar kullanılmaktaydı. 1600'lere ait yarlıkta zikredilen daha önceki hanların yarlıklarından bize ancak ikisinin ulaştığı anlaşılıyor – Hâci Gérey (asıl) ve Nür Devlet'in (kopya) Kırk Yer Kalesi'ndeki, yani Çufutkale'deki Müslüman, Ermeni ve Yahudi nüfusun reislerine yazılmış yarlıkları. En eski bu iki yarlıkta da ne bal ne de kovan geçer.⁷

Zapiski İstituta vostokovedeniya
AN SSSR I. C. Leningrad 1932

6 Firkoviç, Z. A. *Sbornik starinnih gramot i uzakonenyi Rossiyskoy imperii kasatelno prav i sostoyaniya russko-poddannih karaimov* [= Rus Uyruklu Karayların Hakları ve Durumlarına Dair Eski Rus İmparatorluğu Ferman ve Kanunları Külliyyatı], Sankt Peterburg 1890, 59 ve 64. s.

7 Smirnov, "Tatarsko-hanskiye yarlıki...", No. 1-2. Hâci Gérey'in yarlığı ilk değildir, adı

I. Menġli Ğerey'in Abragam'a verdiği 1400'lere ait yarlıġın yukarıda anılan V. D. Smirnov tercümesine göre, o dönemde Kırım'daki vergi kalemleri arasında "arı işi" de varmış. O. Akçoraklı'nın istinsah ettiği kopyada geçen "kurt 'ameli" bu şekilde tercüme edilmiş. Tabii ki N. İ. Berezin'in [İlya Nikolayeviç, 1818-1896] neşrettiđi⁸ ve Menġli Ğerey'in Hoca Bey'e verdiği 1467/68 tarihli yarlıġın metnindeki "kuvb 'ameli" ifadesi de "kurt 'ameli" şeklinde düzeltilmelidir.

Esasen 'solucan', 'böcek' anlamındaki "kurt" kelimesi gerçekten de günümüzde arı anlamında Çuvaşçada (hort, hurt) ve Şu lehçelerde kullanılır: Altay, Teleüt (pal kurti), Kazan-Tatar, Başkurt (bal korto, umarta korto veya sadece kort), Kırım Tatar. Bahçesaray'da kovan anlamında "kurt-sepet" sözünü duymuştum.

V. D. Smirnov'un "kurt 'ameli" ifadesi için teklif ettiği "arı işi", yani "arıcılık" tercümesi doğruysa Timur Kütük'un Kırım'la ilgili 1300'lere ait bir yarlıġındaki bir yere düzeltme sunmalıyız. Zamanımıza yalnızca hasar görmüş kopyasıyla ulaŐan bu yarlık; Joseph von Hammer-Purgstall [1774-1856], H. Vámbéry [Hermann/Ármin, 1832-1913], İ. N. Berezin ve W. Radloff'un [Wilhelm, 1837-1918] tercümelerine rağmen hâlâ pek çok bilmece barındırmaktadır. Kastettiđim 36. satırda geçen ve Berezin'in "bulġurdu" şeklinde okuyup 'öġütölmüş ekmek', 'buğday' ve 'tarım bitkisi' anlamlarını verdiği, Radloff'un "bol kurtu" şeklinde okuyup anlam vermediği ifadedir.⁹ Bu ifadeyi "bal kurtu", yani 'arı' olarak okusak nasıl olurdu?

Edebî yadigârlar ve yarlıklardan bal ve kovana dair verdiğim örnekler Kırım'da, 1300-1600'lerde arıcılıkla meşgul olunduğunu ispatlamak için kâfidir. Yine de bu gaye için, 1400'lere ait yarlıklarda geçen ve V. D. Smirnov'un 'arı işi' diye tercüme ettiği "kurt 'ameli" ifadesini kullanmakta temkinliyim. Çünkü takriben 1200-1300'lere ait ve Doġu (Çin) Türkistan'dan, Turfan havzasından iki Uygur harfli belgede, Kırım yarlıklarındaki "kurt"a ses yönüyle benzeyen "kurut" kelimesi geçer ve bu kelime hâlâ açıklıġa kavuŐmamıştır.¹⁰ Bu kelime Őunlarla beraber geçer: "kalan", "kurut", "tütün", "kabın". "Kalan" ve "tütün" kelimeleri Kırım yarlıklarında da karŐımıza çıkar. V. D. Smirnov'un çevirdiği Menġli Ğerey'in 1485 tarihli yarlıġında "kurt"; "yasak", "kalan", "kurt 'ameli"y-

anılmayan kardeŐi veya amcası/dayısı (aġa) tarafından daha önce verilen yarlıkları tasdik eder. Bu yarlıklardan ilki faksimile hâlinde yeni bir tercümeyle tam olarak neŐredilmelidir. Zira asıl metinden kontrol edildiğinde V. D. Smirnov'un tercümesinin bir dizi tashihe muhtaç olduğu göröldü. Yeri gelmiŐken Smirnov'un tasvir ettiği 8 numaralı yarlık, 1600'lere değil, 1500'lere aittir ve İV. Mehemmed Ğerey'in değil, I. Devlet Ğerey'in dir (Kırım Merkezî Arşiv koleksiyonu 6 numara).

8 Berezin, İ. N. "Tarhannıye yarlıki kırımskih hanov" [= Kırım Hanlarının Tarhanlık Yarlıkları], *Zapiski İmp. Odesskogo obşestva istorii i drevnostey* [= İmparatorluk Odessa Tarih ve Atıkiyat Cemiyeti Yazıları], 1872, T. VIII: Pribavleniye k sb. Materialov, 3-9. s.

9 Joseph von Hammer-Purgstall ve H. Vámbéry bu ifadeyi çözemediler. Vámbéry ifadenin ilk kısmını "pul" - 'para' okurken ikinci kısımda sessizliġe gömölür.

10 Radloff, W., *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen hrsg. von S. Malov*, Leningrad 1928, 16-17. s. (No. 14), 27-28 (No. 21), 281.

le birlikte geçer. Ve buradaki “kurt” kelimesi hemen “kalan”ın ardından gelir, tıpkı Turfan metinlerinde “kurut”un “kalan”dan sonra gelmesi gibi. Bunun bir tesadüf olduğunu zannetmiyorum. Görünen o ki Kırım yarlığında karşımızda, Moğol devrinden miras alınmış vergi adlarının bir dizilimi durmaktadır. Kırım belgelerinin aksine, Doğu Türkistan belgelerinde ne bal ne de kovan anılırken Turfan belgelerindeki “kurut” kelimesini, ‘arı’ anlamak ne kadar doğru olurdu. Ancak bu düşüncelerden bağımsız olarak ‘arı işi’ anlamındaki “kurt ameli” ifadesi, yani arıcılık, tuhaf ve şüpheli gözüküyor. Velhasıl, Kırım yarlıklarındaki “kurt” kelimesi izaha muhtaçtır.

Kazan Tatar bilginlerinden Hüseyin Feyzhanov [1823-1866], Kırım yarlıkları ve başka belgeleri bir araya getiren *Materialy dlya istorii Kırmskogo hanstva* [= Kırım Hanlığı Tarihine Dair Malzeme, V. V. Velyaminov-Zernov, Sankt Peterburg 1864] için mansıp, ıstılah ve nadir kelimeleri gösteren küçük bir cetvel hazırlamış (936. s.) ve buraya ‘balcıbaşı’ anlamındaki “balcı başı” mansıbını da dâhil etmiştir. Bu söz, onun işaret ettiği 174. sayfadan başka 167 ve 170’te de geçer. Kırım Tatarcasındaki ‘balcı’ anlamlı “balçı” kelimesi, Radloff’un sözlüğünde yaktur.¹¹

Kırım’daki arıcılığa dair 1300-1600’lerden paylaştığımız bu az sayıdaki malzeme, tabii ki de bir hükme varmamızı sağlamaz, bilakis bizi sorularla baş başa bırakır: O zamanlar Kırım’ın hangi kısımlarında arıcılıkla meşgul olunuyordu, Kırım’ın hangi halkları arı yetiştiriyordu, arıcılık ve ürünleri olan bal ve bal mumu Kırım’ın farklı sosyal tabakalarının ekonomi, ticaret ve yaşayışında ne ifade ediyordu.¹²

Leningrad

25.X.1931

11 W. Radloff yalnızca Osmanlı Türkçesinden mecazi anlamdaki “balcı”yı verir – ‘yağcı’ (Radloff’un sözlüğü, IV, 1506).

12 Georg Jacob [1862-1937], *Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern?* (Berlin 1891, 58. s.) adlı kitabında, “Honig und Wachs” başlıklı bölümde Orta Çağ’dan Bulgar, Hazar, Prusyalı, Leh ve Slavlara ve çağdaş halklardan Çuvaş ve Çeremislere değinir. Belli ki onun kaynakları Kırım hakkında bilgi ihtiva etmiyordu.